

שירה מול טוטליטריות - אלתרמן ו'שירי מכות מצרים' - עוזי שביט

פרק שישי

'שירי מכות מצרים', גרמניה והשואה

שלושת השירים הראשונים של 'שירי מכות מצרים' – 'דם', 'צפרדע', 'כינים' – ראו אור, כאמור, ב-1 בספטמבר 1939, דהיינו כשנה וחצי לאחר 'הדלקה'. אין ספק אפוא שאלתרמן החל לכתוב את 'שירי מכות מצרים' לפני פרוץ המלחמה, כנראה בפרק הזמן שבין פרסום המאמר 'עולם והיפוכו', במרס 1939, לבין חודש אוגוסט של אותה שנה. מכאן מתברר גם שהתמיהה שתהו מבקרים שונים, ואולי הבולט שבהם נתן זך (בהרצאתו על 'שירי מכות מצרים' בכנס אלתרמן ב-1993 באוניברסיטת תל אביב), כיצד יכול משורר עברי לגלות ב-1944 (שנת פרסום היצירה בשלמותה כספר) אמפתיה ל'דמעת החפים מחטא' בקרב הגרמנים (שהרי, להערכתו, אי-אפשר היה שלא לזהות את מצרים עם גרמניה) – תמיהה זו אין לה יסוד של ממש.¹ המוטיבציה לכתיבת היצירה לא יכלה לנבוע מן השואה, כפי שטענה, למשל, זיוה שמיר (1989, 292; 1991, 11), שחזרה ותיקנה עצמה מאוחר יותר (שמיר תשנ"ט, 339-340) ואף לא מהמלחמה (שטרם פרצה), אלא מהסיטואציה ומן הדילמות של ערב המלחמה, שאלתרמן תיאר ב'עולם והיפוכו'.

פה המקור גם למה שעורר תמיהה בקרב המבקרים, כי למרות הציפיות שמעוררת הכותרת 'שירי מכות מצרים', כפי שהבליטה אידה צורית (צורית 1952; תשל"ד, 114-115; שביד 1964, 155-156), אין כמעט ביצירה זו, למעט תשתית עשר המכות עצמן, שום דבר יהודי ספציפי. אם 'שמחת עניים' היא היצירה ה'יהודית' ביותר של אלתרמן, מבחינת מערך יחסיה האינטר טקסטואליים עם טקסטים עבריים מכל רבדיה של הספרות העברית לדורותיה – מקרא, מדרש, תפילה, פיוט, שירת החול והקודש בספרד וכו' – כפי שהבליטו, בין השאר, אידה צורית (1952), משה שמיר (1954), דוד כנעני (1955), ברוך קורצווייל (1966), אסתר נתן (1969), ישראל לויזן (1977), חנה ריבלין (1981), מרדכי שלו (תשנ"ב, תשנ"ג) ובן-אהרן ואלון (2001), הרי ש'שירי מכות מצרים' היא היצירה ה'נוצרית' ביותר של אלתרמן, כפי

¹ הערתי על כך מיד עם תום ההרצאה של זך בכנס. עוד לעניין זיהוי מצרים עם גרמניה, והבן והאב עם גרמנים חפים מחטא, ראו: מירון 1992, 39-41; ברזל 1993, 32; כרמל-פלומין 1994; שמיר תשנ"ט, 339-341; שמיר 1999, 23-24 (הערה 26 שם).

שהדגיש בצדק אלי שביד (1964, 162-167).² בכל 'שירי מכות מצרים', אף שהיצירה מבוססת, לכאורה, בראש וראשונה על הסיפור המקראי בספר שמות, לרבות המדרש והפרשנות לסיפור עשר המכות, אין עם ישראל נזכר במפורש אפילו פעם אחת; ואף אותן פעמים ספורות שבהן הוא נרמז (בשיר 'דם', בבית הראשון – 'דרך כוכב הגר' ובבית האחרון – 'כוכב גרים, בכורי, זוהר על נא-אמון', ובעקבות בית זה גם בבית הראשון של 'מכת בכורות' – 'כוכב גרים, חזור'), אין להן זכר בנוסח הראשון של השיר מ-1939 (ראו נספח).

כפי שאין ביצירה שום התייחסות, מפורשת או מרומזת, לגורל היהודי ולשוואה – אין בה גם זום בסיס לאנלוגיה בין מצרים לבין גרמניה. יש לשים לב לעובדה שאלתרמן ממעט להשתמש ב'שירי מכות מצרים' בשם 'מצרים', ומעדיף לחזור ולהשתמש שוב ושוב בשם 'אמון' או 'נא אמון'. בכל היצירה כולה מופיע השם 'מצרים' שבע פעמים בלבד, ותמיד במסגרת הציורף הכבול 'מכות מצרים', מזה פעמיים בכותרות: כותרת היצירה כולה וכותרת הפרק המרכזי שלה. יתר על כן: במסגרת הטקסט של החלק המרכזי, שהוא ללא ספק גם הטקסט המוקדם ביותר, השם 'מצרים' אינו מופיע ולו פעם אחת, למעט הכותרת (הוא מופיע פעמיים ב'איילת' ושלוש פעמים ב'בדרך נא אמון'). לעומת זאת השם 'אמון' או 'נא אמון' מופיע ביצירה 42 פעמים, מהן 35 פעמים במסגרת החלק המרכזי של היצירה, זה של שירי המכות. דבר זה ודאי אינו מקרי: כפי שכבר ציין ברזל (1993, 134), השם 'אמון' או 'נא אמון' אינו קשור במקרא בשום צורה לא בסיפור על גזירות פרעה ולא בסיפור על מכות מצרים ויציאת מצרים.

השם 'נא אמון' מופיע במקרא, בצורה זו, פעם אחת ויחידה, בספר נחום, כדוגמה לעיר גדולה, חזקה ומבוצרת, אשר כוחה אינו עומד לה נגד נקמת ה': 'משא ננוה [...] אל קנוא ונוקם ה' (א, 1-2); 'התיטבי מנא-אמון היושבה ביאורים, מים סביב לה, אשר חיל ים מים חומתה?' (ג, 8). השמות 'אמון' ו'נא' מופיעים פעם אחת בספר ירמיהו, בקונטקסט של מלחמת נבוכדראצר במצרים: 'אמר ה' צבאות אלוהי ישראל: הנני פוקד אל אמנון מנא ועל פרעה ועל מצרים ועל אלוהיה ועל מלאכיה ועל פרעה וכל הבוטחים בו, ונתתים ביד מבקשי נפשם וביד נבוכדראצר מלך בבל וביד עבדיו, ואחרי כן תשכון כימי קדם, נאום ה' (מו, 25-26). שמות אלה מופיעים גם בספר יחזקאל, באותו הקשר עצמו: 'ונתתי אש בצוען, ועשיתי שפטים בנא... והכרתי את המון נא... ונתתי אש במצרים... ונא תהיה להיבקע' (יחזקאל ל, 14-16).

דומה שאלתרמן עשה כל מאמץ לנתק את השירים על גורלה של נא אמון מהקונטקסט היהודי של שעבוד וגאולה, המתקשר באופן טבעי ל'מצרים'. נראה אפוא,

² אפילו במקום שמתגלה ב'שירי מכות מצרים' קשר אינטר טקסטואלי ברור לטקסט מהספרות העברית המודרנית – מגילת האש' של ביאליק – כפי שציינו כבר שביד (שם) וברזל (1971, 82-83), הרי שקשר זה הוא דווקא עם טקסט שיש בו מוטיבים נוצריים מובהקים (רטוש 1951, 1982, 111-158).

של אנלוגיה בין נא אמוץ ומצרים לבין גרמניה, ובין גיבורי היצירה, הבן והאב המצרים, לבין גרמנים 'חפים מחטא' אין, לאמיתו של דבר, בסיס טקסטואלי או אינטרטקסטואלי ממשי. עם זאת חזרה ועלתה אנלוגיה זו לאחרונה באינטרפרטציה החדשנית המקיפה של חנן חבר ל'שירי מכות מצרים', בספרו *פתאום מראה המלחמה* (חבר 2001, 64-113). כמו זך, מניח גם חבר כי ההקבלה בין מצרים לבין גרמניה ובין מצרים לבין גרמנים אצל משורר יהודי עברי בשנים 1939-1945 מובנת מאליה, בלתי נמנעת, והוא רואה בפרשנויות של מבקרים וחוקרים קודמים התחמקות מהתמודדות עם עמדתו הייחודית, לדעתו, של אלתרמן בנושא השואה בשנים 1943-1944, מתוך תפיסות יסוד אפריוריות ציוניות. לדעתו של חבר, 'שמחת עניים', שנוצרה בראשית המלחמה, נכתבה מתוך עמדה של אוטופיה לאומית הגמונית ציונית: 'אלתרמן של "שירי מכות מצרים" נטש את האוטופיה ההרמונית, והמיר אותה בהכרה נואשת ובהפנמה עמוקה של הנחיתות והחולשה של הקולקטיב היהודי בזמן השואה' (שם, 88). 'השאיפה לגאולה קולקטיבית, שהייתה אבן יסוד בסיפור המיתי של המת החי בשירי "שמחת עניים", הומרה ב"שירי מכות מצרים" בסיפור של חוסר מוצא והעדר תקווה, שמצא את ביטויו באלגוריה של מכות מצרים' (שם, 93). ואילו את היסוד המפתיע ביצירה, הנובע מן האנלוגיה המהופכת שיצר אלתרמן בין סיפור עשר המכות המקראי לבין ההווה האקטואלי, זה שבו 'גילה המשורר רגישות אנושית למצוקתם של אלה מבני האומה הרודפת, שאינם נושאים באחריות אישית לפשעים שביצע עמם', ואשר 'הסבל המודגש בה [באנלוגיה] מן העבר המקראי הוא דווקא סבלם של המצרים, שהוא, בהווה, סבלם של הגרמנים' (שם, 68), יסוד זה לא ניתן להבין, לפי חבר, בלי לקחת בחשבון את זמן החיבור של היצירה: 'פרק הזמן שעבר מ"שמחת עניים" שפורסמה ב-1941 ל"שירי מכות מצרים" ב-1944 הוא לכאורה קצר ביותר. אך זהו בדיוק פרק הזמן שעבר בין התייחסות ארצישראלית אל השואה כאל עוד סדרת אסונות, נוראים וכבדים, שלב נוסף, הגם חמור, במרטירולוגיה היהודית, לבין התבססותה של ההכרה בדבר ממדיה חסרי התקדים של השמדת היהודים' (שם, 86).

אבל הסבר זה אינו לוקח בחשבון את העובדה, שחבר עצמו מציין אותה, כי השירים הראשונים של 'שירי מכות מצרים' התפרסמו כבר ב-1 בספטמבר 1939, שהרי אם אמנם נכתבו השירים הראשונים 'עוד לפני המלחמה, כתגובה חרדה אוניוורסליסטית לנוכח התגברות האלימות באירופה' (שם, 94) – מדוע בחר אלתרמן להעמיד במרכזם, גם בנוסח הראשון (השונה אמנם בהדגשיו מהמאוחר), דווקא בן ואב חפים משפע, מצרים-גרמנים? 'האם אלתרמן ריחם ערב הניצחון על גרמניה הנאצית על קורבנותיו הגרמנים של המשחרר האנטי נאצי?' שואל יצחק לאור (2001) בסיום רשימת ביקורת על ספרו של חבר, ומשיב: 'ובכן, קריאה כמו זו של חבר באלתרמן אינה אפשרית, אם אין מותחים קו מפריד בין אלתרמן של "שמחת עניים" (המבקש: "תן לי שנאה אפורה כשק"), לבין "שירי מכות מצרים", כך אומר חבר'.

אולם מתיחת קו מפריד כזה אינה אפשרית, מפני שמועדי כתיבתם של 'שירי מכות מצרים' חובקים מבחינה כרונולוגית את ימי כתיבתה של 'שמחת עניים': אלתרמן החל בכתיבתם לפני שכתב את 'שמחת עניים' וסיים אותם לאחר שפרסם את 'שמחת עניים'. אכן, חבר עצמו היה מודע לקושי הרב שבמתן תשובה חד-משמעית לשאלה ישירה מעין זו ששאל לאור, שאלה החוזרת, לאמיתו של דבר, על שאלתו של זך ומנסה לעקוף את הבעיה דרך תפיסת היצירה כאלגוריה 'לא טוטלית ולא בינרית' (שם, 86): 'קריאת הפואמה כאנלוגיה הטרוגנית מאפשרת לקרוא את "שירי מכות מצרים" ללא מחויבות לזהות ברורה בין העברים שבמקרא לבין היהודים שבהווה. ומכאן רק כפסע לקראת טשטוש האנלוגיה בין המצרים שבמקרא לבין הגרמנים שבהווה' (שם, 85).³ אלא שדרכי עקיפין אלו מיותרות, להערכתו, מפני שלעצם האנלוגיה עברים-יהודים ומצרים-גרמנים אין, כאמור, כל בסיס טקסטואלי או אינטר טקסטואלי של ממש ביצירה. דומה שבאנלוגיה בין מצרים לבין גרמניה חוזר חבר על הטעות של מבקרים קודמים, שלדידם השם 'מצרים', בגלל עצם הופעתו ביצירה עברית של אלתרמן בשנות המלחמה, נקשר אוטומטית בעולם הקונוטציות היהודי של שעבוד וגאולה, תוך התעלמות מהקונטקסט העברי-אירופי של אלתרמן, הדומיננטי לחלוטין במאמר 'עולם והיפוכו'. בקונטקסט של תרבות המערב, ובאופן בולט בקונטקסט הצרפתי, נתפסה מצרים, במיוחד משלהי המאה השמונה-עשרה ואילך, כערש הציוויליזציה האנושית. כשאתה קורא את השורות החותמות את השיר הראשון של 'בדרך נא-אמון': 'קמת ניצבת בלי ישלוט בך עובש, / על ראשית נתיבות עמים', קשה שלא להיזכר במשפט המפורסם של נפוליון בונפרטה בנאומו בשערי קהיר, לפני קרב הפירמידות, ב-21 ביולי 1798: 'ארבעת אלפים שנים צופות בכם ממרומי הפירמידות', וכשאתה נפגש בשיר 'חושך' עם צמד השורות השני של הבית השני: 'הוא חושך, הניבט, כעד לגמר מלאכות, / משחור שברי בזלת בבתי הנכות' – שוב דומה שאינך יכול שלא להיזכר באבן הבזלת המפורסמת ביותר בין כל אבני הבזלת המצויות במוזיאונים, 'אבן רוזטה', המוצגת לראווה ב-British Museum, אותה אבן עם כתובת יחידה במינה שנמצאה על ידי קצין צרפתי מצבא נפוליון בשנת 1799 ברוזטה, סמוך לאלכסנדריה, ואשר באמצעותה פענח שמופוליון בשנות העשרים את כתב ההירוגליפים [! – נ.ר.].

הזיהוי שזיהה דוד כנעני את מצרים כ'אבטיפוס לאנושות כולה' (1955, 250), ובדומה

לו אלי שביד את נא-אמון כ'סמל האנושות כולה' (1962, 210), מתבסס אפוא על מסורת

³ טשטוש האנלוגיה בין המצרים לגרמנים בולט במיוחד בחלק האחרון בפרשנותו של חבר 'שירי מכות מצרים'. קשה, למשל, לייחס את דבריו של חבר – 'האפשרות כי דפוס זה של סבל אקראי, סבלם של מי שנפגעים באקראי, יופנם על ידי שני הצדדים, מערערת את המוצדקות המוסרית של מעגל האלימות' (שם, 105) – לסיטואציה של יחסי יהודים-גרמנים בתקופת השואה. הטענה, כי 'באמצעות האנלוגיה ההיסטורית האלגורית והלא-הינרית שלו חושף השיר, ובכך גם מבקר, את תבנית הנקמה ההדדית של "חטא ודין" כמנגנון שמייצר, בשני המחנות הניצים, קרבנות מייצגים, נבחרים, מתים שעברו טרנסנדנציה קולקטיבית' (שם, 105), מתאים, מבחינת הרטוריקה שלו, לעמדה של השמאל הישראלי הפוסט-ציוני דהיום בהקשר לסכסוך הישראלי-פלסטיני הרבה יותר מאשר לסוגיה של יחסי יהודים-גרמנים בשנים 1943-1944.

ארוכה במורשת האירופית,⁴ שעקבותיה ניכרים בבהירות גם במורשת הסימבוליזם הרוסי,⁵
אשר אלתרמן היה מודע לה היטב,⁶ ואשר מתבטאת כאורח ברור וחד-משמעי בשירו
האקטואלי 'להגדה', שנדפס במסגרת מדורו 'רגעים' ב'הארץ' מיום 11 באפריל 1941:

פִּי תֵשֵׁב לְעֵינַי בְּדַבְרֵי הַיָּמִים
וְקָרְאתָ לְאִמֹר:

לֵילוֹת-אֶפֶל הָיוּ בְּקוֹרוֹת הָעַמִּים
וְכַתֹּם לְיֵלָה בָּא אֹר.

וְהִנֵּה גַם עַכְשָׁיו, בְּנִהְיֶמָה נוֹשָׁנָה,
מֵאִים עַל תְּבֵל-רַבָּה לֵיל אֶפְלוֹת
וְהַפְעַם רוֹאִים אָנוּ מָה נִשְׁתַּנָּה
הַלְיָלָה הַזֶּה
מִכָּל הַלְיָלוֹת.

(אלתרמן 1974, 166)

ליל האפלה (או מכת החושך) מאיים אפוא על תבל רבה – דהיינו, על האנושות כולה ולא על
גרמניה, שהיא היא תמצית האיום.

⁴ לעניין זה ראו: Inversen 1993

⁵ תודתי לחמוטל בר־יוסף שהאירה את עיני לגבי הקונטקסט הרוסי; וראו מכתבה להארץ/ספרים מיום 31.1.2002
⁶ את הזיהוי האקטואלי של נא־אמון ב'שירי מכות מצרים' עם ארצות אירופה בתקופת המלחמה ניתן למצוא גם אצל נחמה
ליבוביץ, בהתייחסה לפרשנות למכת הדם במדרשים ואצל אלתרמן: 'דברים אלו ("כי דם היה בעיר ולא חרדה העיר")'
נכתבו בעת שבאו כל מכות מצרים על ארצות אירופה ומילאון דם ואש ותמרות עשן' (ליבוביץ 1970, 126).